

Inspiratiebundel

Burgerschap in het gespecialiseerd onderwijs

Over werken aan
burgerschap in een
diverse en veelzijdige
onderwijspraktijk

Met zes schoolvoorbeelden
en inzichten van experts

Leeswijzer

In deze Inspiratiebundel Burgerschap gespecialiseerd onderwijs lees je hoe zes scholen hun burgerschapsonderwijs vormgeven. De schoolvoorbeelden zijn opgebouwd op basis van de **zes stappen voor burgerschapsonderwijs** .

Visie op burgerschap

Samenhang en leerlijnen

Context van de school

De school als oefenplaats

Doelen voor burgerschap

Evalueren van burgerschap

Per school lichten we **twee stappen** uit. Voor het volledige verhaal, met alle zes stappen, verwijzen we je in de artikelen naar onze website.

Daarnaast bevat de bundel vijf gesprekken met experts. De beknopte versies staan in deze bundel, we wijzen je per artikel naar de volledige versies op onze website.

Colofon

Expertisepunt Burgerschap is een samenwerking tussen Stichting School & Veiligheid, de MBO Raad, SLO en ProDemos-huis voor democratie en rechtstaat.

Deze publicatie is een uitgave van het Expertisepunt Burgerschap, uitgevoerd met ondersteuning van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In samenwerking met de Sectorraad GO. Met medewerking van Koninklijke Visio en Koninklijke Kentalis.

Redactie Marlene van den Bos

Vormgeving Caro Grafico | Grafisch ontwerp

Fotografie Adobe Stock (pag 18, 26), Shutterstock (pag 14), Hans Slegers (pag 1, 8, 12, 24),
Fred van Diem (pag 7: Maxe de Rijk)

© Expertisepunt Burgerschap, 2026

sectorraad>go
voor gespecialiseerd onderwijs

Visio

**K E N
T A L I S** Koninklijke
Kentalis

Expertisepunt
Burgerschap

Voorwoord

Alain van de Haar

Burgerschap is geen los vak en geen abstract ideaal. Het gaat over meedoen, over relaties, over leren omgaan met verschillen en over het vinden van je eigen plek in de samenleving. Voor leerlingen in het speciaal onderwijs is burgerschap vooral iets wat je doet en ervaart, elke dag opnieuw.

Juist daarom vraagt burgerschapsonderwijs in het gespecialiseerd onderwijs om maatwerk, nabijheid en aandacht voor de leefwereld van leerlingen. Wat werkt, ontstaat vaak in de praktijk: in de klas, op het schoolplein, in samenwerking met ouders en de omgeving van de school.

In deze inspiratiebundel laten zes scholen zien hoe zij burgerschap concreet vormgeven. Zij delen hun keuzes, dilemma's en successen, en maken zichtbaar hoe burgerschap verweven is met pedagogisch handelen, veiligheid en vertrouwen. Daarnaast bieden interviews met experts verdieping en reflectie: zij plaatsen de praktijk in een bredere context en reiken taal en perspectief aan om het gesprek verder te brengen.

Deze bundel is geen blauwdruk, maar een uitnodiging. Om te herkennen, te bevragen en te vertalen naar de eigen praktijk. In de hoop dat hij scholen inspireert om burgerschapsonderwijs verder te versterken — op een manier die recht doet aan elke leerling en zijn of haar mogelijkheden.

Sectorraad GO
Alain van de Haar
Directeur-bestuurder

Alain van de Haar

Coen Gelinck

Het was hoog tijd om de ontwikkeling van burgerschap in het gespecialiseerd onderwijs extra onder de aandacht te brengen. Het Expertisepunt Burgerschap is dan ook blij dat dit in deze inspiratiebundel gelukt is. Met dank natuurlijk aan de scholen en experts die aan deze bundel hebben meegewerkt.

Als in **augustus 2027** de kerndoelen en de functionele kerndoelen burgerschap wettelijk ingaan kunnen de scholen die in deze bundel worden uitgelicht verder bouwen op een stevig fundament. Met deze publicatie hopen we alle scholen in het gespecialiseerd onderwijs (en daarbuiten) een steuntje in de rug te geven. In de wetenschap dat de burgerschapsopdracht – ook op de geportretteerde scholen – werk in uitvoering is en blijft.

Expertisepunt Burgerschap
Coen Gelinck
Programmamanager

Coen Gelinck

Inhoud

Voorwoord

5 “Burgerschapsonderwijs start met inzicht in de leerlingenpopulatie”

De Erasmusschool, Groningen

9 “Ga beginnen en kies vervolgens wat je erbij gaat doen”

Sbo de Catamaran, Spijkenisse

13 “Sluit aan bij wat kinderen belangrijk vinden”

Dynamica, Zaandam

17 “Borging is cruciaal, zodat het een vast onderdeel van de schoolstructuur wordt”

Kentalis Guyotschool, Haren

21 “Je doet al heel veel. Het gaat vooral om verbinden en zichtbaar maken”

Beekdal VSO, Amersfoort

25 “Werk in kleine stapjes en bouw het op”

Koninklijke Visio, Grave

7 Zes stappen naar burgerschap in het gespecialiseerd onderwijs

Een gesprek met adviseurs van het Expertisepunt
Burgerschap

11 Toezicht op burgerschapsvorming in het (voortgezet) speciaal onderwijs

Een gesprek met onderwijsinspecteur
Daniël Arends

15 Wetenschappelijk onderzoek naar burgerschapsonderwijs in het gespecialiseerd onderwijs

Een gesprek met onderzoekers Lianne Hoek en
Lieselotte Oudega

19 Focus op zelfredzaamheid, participatie en maatschappelijke betrokkenheid

SLO over de functionele kerndoelen burgerschap

23 Visie, maatwerk en ondersteuning voor scholen

De Sectorraad GO over burgerschapsonderwijs in
de praktijk

“Burgerschapsonderwijs start met inzicht in de leerlingpopulatie”

Voortgezet speciaal onderwijs, cluster 4

De Erasmusschool in Groningen is een school voor voortgezet speciaal onderwijs (vso) en maakt deel uit van stichting RENNA4. In een veilige, gestructureerde en prikkelarme omgeving combineert de school onderwijs met stages of dagbesteding, voor de route arbeid en voor alle leerjaren van vmbo, havo en vwo.

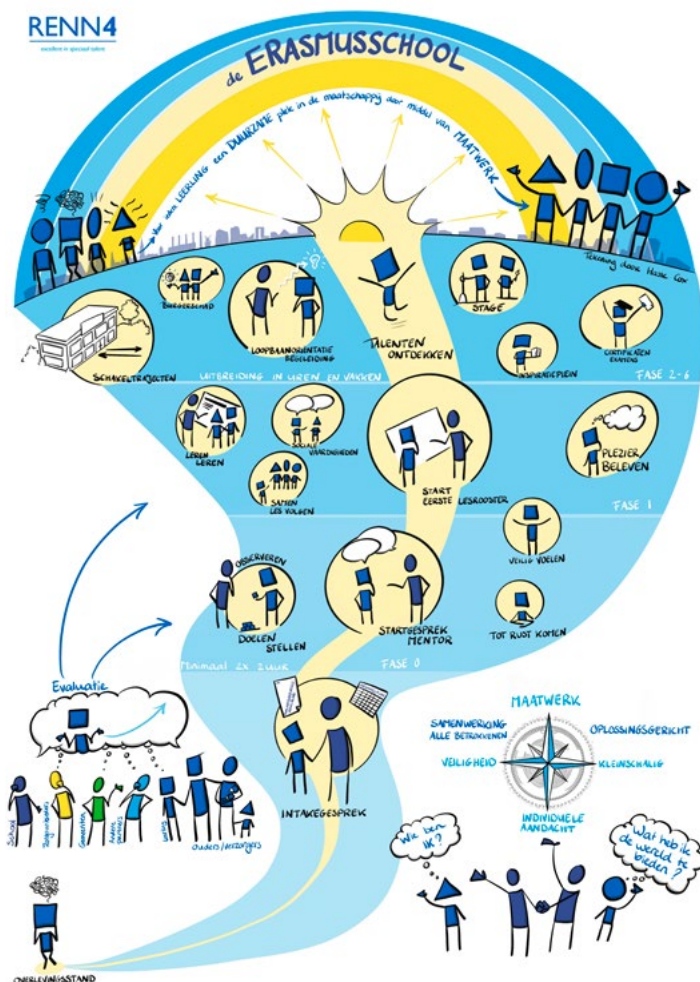
De leerlingpopulatie op de **Erasmusschool** is zeer kwetsbaar: veel leerlingen komen uit een thuiszitsituatie en hebben negatieve schoolervaringen. De circa 95 leerlingen werken met een eigen rooster en in hun eigen tempo. De school richt zich op talentontwikkeling en het vinden van een passende stap naar vervolgonderwijs of arbeid. Via het wekelijkse inspiratieplein nemen leerlingen deel aan gastlessen binnen en buiten de school en oefenen zij met maatschappelijke participatie. In deze oefenplaats leren jongeren samen te werken, leren en leven, met als doel een duurzame plek in de maatschappij.

Visie op burgerschap

Voor veel jongeren is deelnemen aan de maatschappij geen vanzelfsprekendheid. Adjunct-directeur

Annemarie Boersma schetst: “Sommige leerlingen vinden het al lastig om door de stad heen te lopen. Hoe ga je om met verkeer, met prikkels? Dat soort stapjes is ook oefenen in hoe je straks actief bent.”

Daarom richt het burgerschapsonderwijs zich op het meegeven van praktische vaardigheden, kennis en houdingen die nodig zijn voor de volgende stap in het leven, zoals vervolgonderwijs, werk of andere vormen van participatie. Burgerschap betekent hier: leren omgaan met dagelijkse situaties, sociale interactie en het durven innemen van een plek buiten de veilige schoolomgeving.

De visie is samen met het team ontwikkeld en maakt deel uit van een bredere professionaliseringslag. De school werkt vanuit duidelijke kaders en ontwikkeldoelen. Zoals Annemarie het samenvat: “We zijn onderwijs, we zijn geen zorg of dagbesteding.”

De burgerschapsvisie is verbeeld in een tekening, waarin zichtbaar wordt hoe leerlingen de school binnenkomen en via verschillende fases uitstromen naar een duurzame plek in de samenleving. Burgerschapsonderwijs ondersteunt zo de ontwikkeling tot zo zelfstandig en weerbaar mogelijke burgers.

Samenhang en leerlijnen

De school heeft het afgelopen jaar per onderwijsroute einddoelen burgerschap uitgewerkt op basis van de conceptkerndoelen burgerschap. Deze einddoelen zijn vertaald naar leerjaardoelen, waardoor een duidelijke opbouw en samenhang in het burgerschapsonderwijs is ontstaan.

Eerst is geïnventariseerd wat al in de praktijk gebeurde. Bestaande activiteiten uit de jaarplanning, het inspiratieplein en methodes als ‘Kies’ en ‘Thema’s Maatschappijleer’ zijn gekoppeld aan burgerschapsdoelen. Burgerschap fungeert daarbij als ‘kapstok’ voor bestaand aanbod, legt directeur Jiska van der Mooren uit. Het inspiratie-

plein speelt hierin een centrale rol: alle leerlingen oefenen hier wekelijks met burgerschapsvaardigheden, binnen en buiten de school, en worden gestimuleerd hun ‘bubbel’ te verlaten.

Daarnaast zijn de doelen verbonden aan een jaarplanner. Hierin worden verschillende activiteiten, lessen en themadagen, zoals de dag van de Kinderrechten, Prinsjesdag en World Cleanup Day, bewust ingezet als leercontexten voor burgerschap. “Met de World Cleanup Day gaan we met alle leerlingen de wijk in om de boel schoon te maken. Dat is ook leerlingen het besef geven: dit hoort daar ook bij”, vertelt leerkrachtondersteuner Meike Zikken. Waar dergelijke activiteiten eerder op zichzelf stonden, worden ze nu vooraf verbonden aan leerjaardoelen en wordt er achteraf gereflecteerd met een verwerkingsopdracht. Deze sluit aan bij het niveau en de onderwijsroute van de leerling: van een nagesprek in de route arbeid tot een verslag of essay in de havo/vwo leerroute.

TIP

De belangrijkste les van de Erasmusschool is dat het versterken van burgerschapsonderwijs niet start met het schrijven van plannen, maar met inzicht in de eigen leerlingenpopulatie. Hierdoor ontstaat een stevig fundament voor keuzes in doelen, leerlijnen en activiteiten. Het risico bestaat anders dat burgerschapsonderwijs te abstract blijft of onvoldoende aansluit bij de praktijk van leerlingen.

Lees het **volledige artikel** op onze website.

Zes stappen naar burgerschap in het gespecialiseerd onderwijs

Een gesprek met adviseurs van het Expertisepunt Burgerschap

Scholen in het gespecialiseerd onderwijs kunnen ondersteuning krijgen van adviseurs van het Expertisepunt Burgerschap bij het werken aan burgerschap. Adviseurs Esther van den Berg, Maxe de Rijk en Alexandra Bronsveld vertellen aan de hand van de zes stappen naar burgerschap over hun ervaringen en adviezen in het gespecialiseerd onderwijs.

Visie op burgerschap

Esther laat scholen nadenken over hoe hun leerlingen de samenleving kunnen vormgeven door te vragen naar de plek die zij innemen. Wat is die plek nu? En zou dat zo moeten blijven? Alexandra tipt: "Verval niet in grote woorden die je op iedere school kunt plakken. Blijf bij je eigen taal en de kernwaarden die voor jouw school passen."

Context van de school

Esther van den Berg

Burgerschapsonderwijs moet afgestemd zijn op wat de leerlingen nodig hebben. Daarom is duiding van je leerlingpopulatie nodig: wat betekenen de kenmerken van de leerlingen voor je burgerschapsonderwijs? Dit heeft consequenties voor hoe lesgegeven wordt. Soms botst dat met ideeën

van de school of van individuele docenten. "Het is belangrijk dat je vraagt: Welke thema's behandelen wij? Waar botst het? En wat zegt dit over wat wij te doen hebben?" legt Esther uit.

Doelen voor burgerschap

Aandacht voor sociaal-emotionele doelen draagt bij aan het beter kunnen participeren in de samenleving. "Het is wel belangrijk dat er voor burgerschap een volgende stap aan wordt gekoppeld. Ik zie het als een tweetrapsraket", zegt Maxe. "Dat betekent niet dat eerst alle sociaal-emotionele doelen op orde moeten zijn. Ook een kind dat nog elke dag boos wordt, mag een democratisch burger zijn. En ondertussen blijf je grenzen stellen en werken aan de sociaal-emotionele doelen. Uiteindelijk helpen die ook om te kunnen participeren."

Maxe de Rijk

Samenhang en leerlijnen

Het advies is om bij het opstellen van leerlijnen aan te sluiten bij de aanpak van andere leergebieden binnen de school. De doelen kunnen voor alle leerlingen gelijk zijn, terwijl de aanpak verschilt. Maxe: "Het zou mooi zijn als een school van alle leerlingen op het gebied van burgerschap gelijke

hoge verwachtingen kan hebben, maar per leerling kijkt hoe daar te komen. Je kunt bij leerlingen voor wie dat echt te hoog gegrepen of ingewikkeld is, altijd nog een zijpad in het ontwikkelingsperspectief (OPP) maken. Maar mijn streven zou zijn: gelijke doelen voor alle leerlingen.” Als één leerlijn leidt tot veel OPP-aanpassingen, is het verstandiger om per leerroute een leerlijn te maken. De populatie en context zijn bepalend en daarin zijn de scholen zelf expert, benadrukken de adviseurs.

De school als oefenplaats

Esther koppelt de oefenplaats aan het onderzoek naar *sense of belonging* van Willemijn Rinnooy Kan: “In hoeverre voel je je thuis op school en in hoeverre voel je je thuis in deze wereld? Juist gespecialiseerd onderwijs is er zo goed in om kinderen echt thuis te laten zijn op school. En van hieruit kunnen ze met de kinderen oefenen: hoe kun je je thuis voelen in de samenleving. Als we ons niet thuis voelen in onze samenleving, gaan we ons ongelukkig voelen, onszelf isoleren. Dat doet onze democratie geen

goed. Als je je thuis voelt in de samenleving, kun je je stem op een goede manier laten horen. De drie basiswaarden van democratie: gelijkwaardigheid, vrijheid en solidariteit, dat is het gespecialiseerd onderwijs ten voeten uit.”

Evalueren van burgerschap

Alexandra benadrukt dat evalueren geen doel op zich is. “Je evalueert je speerpunten en cruciale doelen om te ontdekken waar je je onderwijs kunt verbeteren. Dus ga terug naar je opdracht, geformuleerd vanuit je context, en monitor dat. En dóe vervolgens ook iets met die gegevens: analyseer ze en pas je aanpak en onderwijs aan. Dan ga je ook verbetering zien!”

Alexandra Bronsveld

Lees het volledige artikel op onze website.

“Ga beginnen en kies vervolgens wat je erbij gaat doen”

Speciaal basisonderwijs

Sbo de Catamaran richt zich op leerlingen bij wie er sprake kan zijn van gedragsproblemen, sociaal-emotionele problematiek en/of een beneden gemiddelde intelligentie en ontwikkelingsachterstand. Als veilige oefenplaats verweeft de school burgerschap in de dagelijkse praktijk, van judolessen over respect tot democratisch stemmen in de klas. Door basisvaardigheden te koppelen aan sociale weerbaarheid, bereidt De Catamaran leerlingen voor op een gelijkwaardige plek in de maatschappij.

De Catamaran is het resultaat van de fusie tussen de christelijke sbo de Branding en de openbare sbo de Tandem. Dat maakt de Catamaran een zogenaamde **samenwerkingsschool** . De school profileert zich liever als een ‘samenlevingsschool’ die de maatschappelijke kansen van kwetsbare leerlingen vergroot door middel van ‘ontmoetingsleren’. Hierbij staat de dialoog centraal: leerlingen ontdekken wie zij zijn in relatie tot de ander en leren respectvol omgaan met verschillende wereldbeelden.

Visie op burgerschap

Visie van de school is: Regulier waar het kan, speciaal waar het moet, maar bovenal speciaal voor jou. Dit krijgt vorm via het ontmoetingsleren.

“Dit betekent dat we steeds met leerlingen het gesprek aangaan over wie zij zijn, wie de ander is en hoe zij zich tot elkaar kunnen verhouden”, legt directeur Ed Bol uit. De leerkracht stimuleert ontmoetingen tussen leerlingen door een open houding aan te nemen, te luisteren, open vragen te stellen en bronnen in te brengen, zoals verhalen uit mythes en verschillende religieuze tradities. Hierin kan ook het perspectief van de leerkracht een plaats krijgen. Ed: “Het streven is steeds in verbinding te blijven. De leerlingen mogen altijd hun eigen mening geven en kunnen zich spiegelen aan elkaar en aan de leerkracht.”

De nieuwe manier van werken sinds de fusie heeft het team wel moeten leren, erkent Ed. Wat het in de praktijk inhoudt, was niet meteen voor iedereen duidelijk. “Een collega vroeg bijvoorbeeld: kunnen we het kerstdiner veranderen in een winterdiner. Die had nog niet begrepen wat we bedoelen met ontmoetingsleren”, vertelt Ed. Het draait namelijk niet om het neutraliseren van verschillen, maar juist om de dialoog daarover. Door met ouders in gesprek te gaan over de betekenis van tradities, is de betrokkenheid juist vergroot. Inmiddels vieren ze naast Kerst ook het Suikerfeest en Divali, waarbij leerlingen en leerkrachten hun eigen achtergrond delen en bronnenonderzoek doen om van en met elkaar te leren. Ed vat dit samen als: “Wat je nu wel of niet gelooft, het gaat om naar elkaar luisteren,

elkaar vragen stellen, respect voor elkaar hebben en van elkaar leren.”

De school als oefenplaats

Volgens Ed is het moeilijkste het aangaan van een echt gesprek. Bij gevoelige onderwerpen, zoals een

discussie over Israël, wordt niet gesproken over goed of fout, maar wordt gevraagd naar het onderliggende gevoel: Wat voor gevoel heb je erbij als je dit ziet? Wat speelt er dan? Waarom zijn mensen daar nou zo boos over? Toch wordt er altijd een grens gesteld: fysiek geweld leidt tot schorsing. Dit balanceren is ook zichtbaar in de dagelijkse omgang met regels en gedrag.

“Enerzijds wil je orde, rust en regelmaat in school, dus je kunt best zeggen dat elkaar beledigen verboden is. Maar als je kinderen die thuis leren om te vloeken alleen maar straf geeft, dan leren ze er

niets van, hooguit dat het op school niet mag. Dus hoe kun je hen leren dat schelden een keuze is? Dat vraagt veel van de pedagogische competenties van de schoolmedewerkers.”

TIP

“Mijn belangrijkste tip: ga beginnen. Blijf niet in rondjes draaien over wat er allemaal moet, dan kom je dagen tekort. Dus kijk eerst naar wat je allemaal al doet en hoe burgerschap daarin verweven is. En kies vervolgens wat je erbij gaat doen”, aldus Ed.

Lees het **volledige artikel** op onze website.

Toezicht op burgerschapsvorming in het (voortgezet) speciaal onderwijs

Een gesprek met onderwijsinspecteur Daniël Arends

De wettelijke opdracht om actief burgerschap en sociale cohesie te bevorderen geldt voor alle scholen in Nederland, van primair tot voortgezet en gespecialiseerd onderwijs. Toch ziet de dagelijkse praktijk er in elke sector anders uit. Hoe kijkt de Inspectie van het Onderwijs daartegenaan? Daniël Arends, inspecteur in het (voortgezet) speciaal onderwijs, vertelt hoe de inspectie het toezicht invult, welke uitdagingen zij ziet en wat succesfactoren zijn.

Hoewel de burgerschapsopdracht voor alle sectoren identiek is, verschilt de uitvoering ervan per context. “De maatstaf blijft de wettelijke eis en die is over alle sectoren gelijk, dus het toezicht is gelijk”, legt Daniël uit. Het gesprek in het speciaal onderwijs kan wel iets anders uitpakken. Dit komt vooral door de variatie in leerlingpopulaties en de uiteenlopende plaatsen waarnaar leerlingen uitstromen: van dagbesteding tot vervolgonderwijs.

Een breed gevoelde verantwoordelijkheid als succesfactor voor goed burgerschapsonderwijs

Wanneer bij een schoolbezoek het onderdeel burgerschap aan bod komt, start de inspectie meestal bij het beleidsplan burgerschap. Daniël vraagt altijd als eerste: “Hoe is dit document tot stand gekomen? En: hoe is het team meegenomen?”

Een visie die alleen leeft bij één persoon, hoe goed ook uitgewerkt, is niet voldoende. Het geplande curriculum moet ook herkenbaar in de praktijk gebracht worden. Gedeelde verantwoordelijkheid is daar een belangrijke factor in. Dat maakt het ook aannemelijker dat burgerschap daadwerkelijk in de lessen aan bod komt.

Wanneer Daniël wordt gevraagd naar positieve voorbeelden, noemt hij dan ook geen specifieke methodes of leerlijnen. De meest effectieve scholen zijn volgens hem scholen waar burgerschap niet rust op de schouders van één bevoegde burgerschapscoördinator, maar dit door het hele team wordt gedragen. Hij ziet scholen waar elke situatie wordt benut als leermoment. Een conflict op het schoolplein, een kringgesprek of het kijken naar het Jeugdjournaal, het kan allemaal bijdragen aan het doelgericht ontwikkelen van competenties. Dat zie je dan niet alleen terug in het burgerschapscurriculum, maar ook in het hele schoolklimaat en in het pedagogisch didactisch handelen van de leraren. “Dan vormt het echt één geheel, los van die ene methode die je hebt aangeschaft”, zegt Daniël. “Het is juist binnen het speciaal onderwijs belangrijk dat het hele team weet waarom je bepaalde dingen doet, gezien de specifieke doelgroep.”

Doelgericht werken als belangrijkste sleutel

Volgens Daniël is doelgericht werken de belangrijkste sleutel voor goed burgerschapsonderwijs. “Als je eenmaal doelgericht werkt, merk je dat je als school veel bewuster wordt van waar je mee bezig bent.” Het maakt concreet waarom een school bepaalde keuzes maakt en helpt om onderwijs te verbeteren. Monitoring maakt vervolgens zichtbaar of het aanbod werkt en waar bijsturing nodig is. Zo ontstaat een cyclische aanpak van het burgerschapsonderwijs. “Die eerste stap van doelgericht werken is heel belangrijk. Dat moet je echt scherp houden als school.”

Lees het volledige artikel [↗](#)
op onze website.

Meer zien?

- Bekijk ook het webinar [↗](#) dat de inspectie gaf over Onderwijsresultaten (OR2) in het (voortgezet) speciaal onderwijs.
- Bekijk ook het webinar [↗](#) dat het Expertisepunt Burgerschap verzorgde, waar de inspectie vertelt over de eisen voor burgerschap. In de FAQs onder het webinar lees je meer over deze eisen.

“Sluit aan bij wat kinderen belangrijk vinden”

Speciaal onderwijs, cluster 3

Dynamica is onderdeel van de stichting Zaan Primair, met als missie: ieder kind heeft recht op het beste onderwijs. De school stelt het vergroten van de zelfredzaamheid en weerbaarheid centraal, zodat leerlingen met een sterk ‘eigen ik’ en voldoende bagage de maatschappij instromen.

Dynamica functioneert als ‘gecontroleerde oefenplaats’ en legt de nadruk op maximaal eigenaarschap. Dit houdt in dat leerlingen binnen duidelijke kaders autoriteit en keuzevrijheid krijgen, van het zelfstandig uitvoeren van klassentaken tot het oefenen met reizen naar school. Door methodes als Vreedzaam en Positive Behavior Support (PBS) te combineren, leren leerlingen hun grenzen aan te geven en zelfstandig keuzes te maken. Dit is belangrijk voor hen om beïnvloeding door de buitenwereld tegen te gaan. Via wekelijkse evaluaties en nauwkeurige monitoring in EduMaps wordt per leerling gekeken wat nodig is om hen stap voor stap los te laten, met als doel dat zij zich later zelfstandig kunnen redden in de samenleving.

Context van de school

Leerkrachten Jella Kliffen en Joanne Beerens werken met hun leerlingen aan vaardigheden om zelfstandig te kunnen functioneren in de samenleving. Juist in het kader van burgerschapsonderwijs is het essentieel om deze leerlingen te wapenen tegen de risico's van de buitenwereld. In hun klas valt het nu mee,

BURGERSCHAP

WIJ
HOREN BIJ
ELKAAR

**VREEDZAAM
BLOK 1**

Welkom in blok 1:

Woordenschat:

De aan te bieden woorden in Blok 1:

de binnenkomer	aardig
lievelings-	regels
agenda	afpraak
hetzelfde/dezelfde	meebeslissen
ik	taak
hallo	helpen
compliment	terugkijken
	tip

“Participeren maakt krachtig”

Onderdelen Blok 1

De belangrijkste onderdelen van Blok 1.

- Regels, routines, afspraken en complimenten
- Gemeenschapstaken in de klas

Doelen Blok 1:

Doel 1:

stimuleren en oefenen van positief sociaal gedrag

Doel 2:

verantwoordelijkheid nemen voor jezelf, elkaar, voor de klas en de school (gemeenschapszin)

Pictogram:

sociale vaardigheden

maar Jella en Joanne kennen verhalen van collega's over leerlingen die het criminele circuit ingaan. De leerlingen zijn potentieel extra kwetsbaar, omdat ze graag aardig gevonden willen worden en dan moeilijker nee zeggen tegen vragen als “Steel jij

even dat shirtje uit die winkel” of “Haal dit pakketje even voor me op, niet kijken wat erin zit.” Het burgerschapsonderwijs draagt bij aan het creëren van zelfbewustzijn over normen en waarden, in de hoop dat dit leerlingen helpt om de juiste keuzes te maken wanneer ze de maatschappij in gaan.

De school als oefenplaats

“Het maximaliseren van eigenaarschap betekent dat wij als leerkrachten eigenlijk de hele dag zo min mogelijk moeten doen”, licht Joanne toe. Bij klassentaken betekent dit bijvoorbeeld dat alle leerlingen hun eigen klassentaak voor een periode hebben, die ze uit zichzelf aan het einde van de les uitvoeren.

De school hanteert een gemeenschappelijke basis (Vreedzaam, PBS en Rots & Water), die door elke leerkracht naar eigen inzicht wordt aangepast. Het doel van de les is hetzelfde (bijvoorbeeld complimentjes geven), maar de uitvoering verschilt. Waar de ene groep misschien oefent met één compliment geven, werkt de klas van Jella en Joanne aan een complimentenzon met meerdere complimenten per leerling. Het leerdoel (opstekers geven) wordt uitgebreid met specifieke vaardigheden. Zo

wordt er gedifferentieerd door leerlingen vooraf te laten nadenken over wat ze gaan zeggen, of door het leerdoel uit te breiden met de taak om de ontvanger aan te kijken en in een hele zin te spreken.

Ook democratische processen worden tijdens de lessen kleinschalig geoefend, bijvoorbeeld door te stemmen voor een van twee spelletjes. Hierbij beslist de meerderheid, maar de individuele keuze om niet mee te doen wordt gerespecteerd. “Zodat ze ook al een beetje door hebben: soms stem ik voor iets, maar meerderheid stemt voor iets anders, dus dan is dat wat we doen”, vertelt Jella.

TIP

Jella benadrukt dat het essentieel is om nauw aan te sluiten bij de beleavingswereld van de leerlingen: “Kijk waar de kinderen behoefte aan hebben, wat zij belangrijk vinden.” Dit betekent dat je actuele thema's, zoals sociale media, in de klas behandelt.

Lees het **volledige artikel** op onze website.

Wetenschappelijk onderzoek naar burgerschapsonderwijs in het gespecialiseerd onderwijs

Een gesprek met onderzoekers Lianne Hoek en Lieselotte Oudega

De wettelijke opdracht voor burgerschapsonderwijs geldt ook voor het gespecialiseerd onderwijs, waar de diverse leerlingpopulatie vraagt om maatwerk in aanpak en monitoring. Lianne Hoek en Lieselotte Oudega werken mee aan het landelijke onderzoeksproject *Kwalitatief onderzoek burgerschapsonderwijs en -monitoring in het funderend onderwijs*.

Visie op burgerschapsonderwijs formuleren

Veel scholen focussen in hun visie op burgerschap op zelfredzaamheid van leerlingen. Of dit onder burgerschapsonderwijs valt, hangt af van de invulling ervan, aldus Lianne: “Als het gaat om zelfredzaamheid in een democratische samenleving, dan hoort daar meer bij dan alleen sociale vaardigheden. Dan gaat het ook om weten hoe je je kunt bewegen in de maatschappij, hoe instituties werken, dat je kunt stemmen en begrijpt wat dat betekent.”

Lianne Hoek

Lieselotte Oudega

Het gaat dus om betekenis geven aan dit woord en het samen nadenken over wat je ermee bedoelt. “Dat geldt misschien ook in het algemeen voor de visie op burgerschap”, legt Lianne uit. “Het is heel goed voor scholen om daarover na te denken, om als team de neuzen in dezelfde richting te krijgen. Maar uiteindelijk krijgt de visie pas echt betekenis als je de vertaalslag naar de leerdoelen gaat maken. Wat willen we dat leerlingen kunnen, kennen en vinden aan het einde van een leerjaar en aan het einde van hun schoolloopbaan? Pas dan zie je hoe de visie concreet wordt.”

Sociale en maatschappelijke competenties

Burgerschapscompetenties hebben betrekking op zowel sociale als maatschappelijke competenties. In het gespecialiseerd onderwijs lijkt over het algemeen meer aandacht te zijn voor de sociale competenties dan voor de maatschappelijke competenties. “Maatschappelijke doelen worden wel belangrijk gevonden, maar krijgen in de praktijk doorgaans minder aandacht”, vertelt Lianne op basis van onderzoeksbevindingen. Ook zijn klassen heterogeen: de invulling van burgerschapsonderwijs in het gespecialiseerd onderwijs vraagt om maatwerk. Zij pleit voor meer en passende ondersteuning om ook maatschappelijke competenties

voldoende terug te laten komen in burgerschapsonderwijs. Ze geeft een voorbeeld: “Een leraar zei: demonstreren, dat lukt bij onze leerlingen vaak niet. Maar het idee erachter om je stem te laten horen, is wel belangrijk. Het gaat erom dat leerlingen leren dat hun mening ertoe doet. Bij elke aanpak kun je bedenken: als dit niet gaat, wat dan wel?”

Gestandaardiseerd en ongestandaardiseerd monitoren

Het monitoren van burgerschapscompetenties is complex en er zijn weinig geschikte instrumenten beschikbaar. Binnen het landelijke onderzoeksproject wordt daarom gewerkt aan zowel potentieel impactvolle aanpakken (PIAs) als monitorings-systematieken (PIMs) voor burgerschapsonderwijs.

De wet biedt ruimte voor verschillende manieren van monitoren; zowel gestandaardiseerde als ongestandaardiseerde instrumenten. “Veel scholen gebruiken momenteel *Burgerschap Meten*, een van de weinige beschikbare gestandaardiseerde instrumenten. *Burgerschap Meten* is echter niet specifiek gevalideerd voor het gespecialiseerd onderwijs, waardoor de gebruikerservaringen uiteenlopen.” Wel zijn er aanpassingen mogelijk, zoals het voorlezen van vragen, pauzes nemen en het spreiden van de afname.

Tegelijkertijd kunnen ongestandaardiseerde instrumenten, zoals rubrics of portfolio's, juist voor het gespecialiseerd onderwijs goed aansluiten, al vragen ze meer tijd en expertise van scholen. Lianne wijst onder meer op rubrics uit het proefschrift van Remmert Daas als voorbeeld van een alternatief. Daarnaast is een leernetwerk onder leiding van de Academische Werkplaats Sociale Kwaliteit bezig met een portfoliotool voor burger-

schapscompetenties, die in het voorjaar van 2026 getest wordt.

Op weg naar schoolbrede aanpakken

Lieselotte is recent gestart met haar promotietraject binnen het landelijk onderzoeksproject. “Het doel is om samen met scholen impactvolle, schoolbrede aanpakken en manieren van monitoren te ontwikkelen voor burgerschapsonderwijs”, vertelt ze. “We beginnen met een inventarisatie: wat gebeurt er nu al, wat werkt goed, en waar lopen scholen tegenaan? Daarna selecteren we zes scholen, twee sbo-, twee so- en twee vso-scholen, waarmee we de aanpak verder ontwikkelen.” Het onderzoek moet scholen helpen hun burgerschapsonderwijs te versterken, met aandacht voor een samenhangende, schoolbrede aanpak die past bij de leerlingpopulatie. In plaats van één vaste werkwijze worden tools en principes ontwikkeld die ook voor andere scholen bruikbaar zijn.

Lees het volledige artikel
op onze website

OPROEP

Voor het onderzoeksproject naar burgerschapsonderwijs in het gespecialiseerd onderwijs wordt gezocht naar inspirerende voorbeelden uit de praktijk. Zijn er krachtige of veelbelovende elementen in jullie aanpak? Mail Lieselotte: loudega@kohnstamm.uva.nl. Zij neemt graag contact met je op.

“Borging is cruciaal, zodat het een vast onderdeel van de schoolstructuur wordt”

Speciaal onderwijs, cluster 2

De Kentalis Guyotschool is een van de vier locaties in de provincie Groningen van de Koninklijke Kentalis. Dit is een zorg- en onderwijsorganisatie voor mensen met een beperking in de communicatie en biedt zorg, begeleiding en onderwijs op maat.

Volwaardig meedoen is het uitgangspunt op de **Kentalis Guyotschool** , waarbij leerlingen met een communicatief meervoudige beperking of een beperking in horen én zien werken aan hun zelfstandigheid en zeggenschap. Via de BOB-methode (Beleven, Ontmoeten en Betekenis) wordt burgerschap gekoppeld aan concrete ervaringen, zodat leerlingen de wereld om hen heen op hun eigen niveau leren begrijpen. Als inclusieve oefenplaats stimuleert de Kentalis Guyotschool solidariteit en democratie, bijvoorbeeld via de gezamenlijke leerlingenraad. Door zowel binnen de school (koken en wassen) als daarbuiten (bezoeken aan de markt of het stembureau) te oefenen, bouwt de school aan een stevig fundament voor participatie en zelfredzaamheid.

Context van de school

De CMB/DB-afdeling van de Kentalis Guyotschool bedient een specifieke populatie van leerlingen met een beperking in horen en zien (doofblindheid (DB)) of een communicatief meervoudig beperking (CMB).

Dat betekent dat zij naast doofheid of slechthorendheid vaak een bijkomende beperking hebben, zoals een verstandelijke beperking, een fysieke beperking, een gedragsmatige beperking of een stoornis of syndroom. Het leren verloopt daardoor in een ander tempo. “Je kijkt echt naar wat het kind aan kan. Het gaat altijd over kunnen en aankunnen”, vertelt intern begeleider Zjannet Horlings-Scheper.

De leerlingen hebben uiteenlopende culturele en religieuze achtergronden, maar voelen zich sterk verbonden doordat zij samen deel uitmaken van de dovencultuur. Andere verschillen vervagen daardoor vaak. Tegelijk vraagt dit van medewerkers een bijzondere sensitiviteit. “Ik word nooit doof. Ik ben nooit doof opgegroeid, dus ik kan niet begrijpen wat zij voelen”, zegt Zjannet. De wederzijdse acceptatie zorgt voor een sterk gevoel van gelijkwaardigheid en solidariteit: “Iedereen, hoe bijzonder of gewoon, doet gewoon mee.”

Evalueren van burgerschap

“Het is geen ‘we zien wel wat we doen’-speciaal onderwijs”, vertelt schoolleider Henk Koopman over het evalueren op de Kentalis Guyotschool. “Alles is van tevoren bepaald, alle doelen zijn van tevoren vastgelegd en daarmee werken we doelgericht. Wat de route is, wordt individueel gevolgd en dit wordt geanalyseerd.”

Op basis van deze analyse wordt het aanbod aangepast. Soms wordt een doel bijgesteld of losgelaten, na zorgvuldige afweging en overleg.

De voortgang wordt nauwkeurig bijgehouden via een leerlingvolgsysteem, ParnasSys. Vanaf leerroute 2 wordt er op de burgerschapsdoelen gescoord, waarbij de leerkrachten voor elke periode de doelen per leerling uitprinten, afvinken wanneer ze behaald zijn en dit vervolgens invoeren in de computer. “Twee keer per schooljaar krijgen ouders een soort leerlijnenoverzicht, een profiel van hun kind. Dan krijgen ze een mooi overzicht van wat al behaald is, wat pas in de toekomst is, en wat wel gepland is, maar nog niet behaald”, aldus Zjannet.

Aan het einde van het schooljaar wordt een schoolanalyse gemaakt, waarbij naast de behaalde doelen ook kritisch wordt gekeken naar de factoren die het succes beïnvloeden, de zogenaamde ‘zes knoppen’. “We kijken naar leerstofaanbod, klassenmanagement, leertijd, didactisch handelen, pedagogisch handelen en schoolklimaat. Is alles in

orde? Moeten we daarin sturen of aan een van de knoppen werken? Sinds vorig jaar evalueren we ons burgerschap zo”, licht Zjannet toe.

“Het vak krijgt in een heel aardig tempo steeds meer vorm”, aldus Henk. Naast het formuleren van doelen en het werken met een leerlijn is ParnasSys een stap in de goede richting, omdat het losse systemen aan elkaar knoopt en de administratie werkbaar houdt.

TIP

Zjannet en Henk benadrukken dat borging cruciaal is: burgerschap moet terugkomen in de weekplanning, het ontwikkelingsperspectief (OPP) en de evaluaties, zodat het een vast onderdeel van de schoolstructuur wordt en niet wordt vergeten.

Lees het **volledige artikel** op onze website.

Focus op zelfredzaamheid, participatie en maatschappelijke betrokkenheid

SLO over de functionele kerndoelen burgerschap

De functionele kerndoelen burgerschap vormen een belangrijke stap naar inclusiever en samenhangender burgerschaps-onderwijs voor álle leerlingen, volgens curriculumexperts Annette van der Laan en Eveline Otter van SLO. “Leerlingen in het gespecialiseerd onderwijs hebben eerst inzicht in zichzelf nodig, voordat ze iets kunnen begrijpen van bijvoorbeeld democratie of diversiteit.”

De functionele kerndoelen zijn in november 2025 gepubliceerd en zijn ontwikkeld voor leerlingen die zeer moeilijk leren, een meervoudige beperking hebben of uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. Voor hen sluiten de kerndoelen burgerschap voor primair onderwijs (po), onderbouw voortgezet onderwijs (vo) en voortgezet speciaal onderwijs (vso)-uitstroomprofiel vervolgonderwijs niet goed aan. Niet omdat ze te moeilijk zouden zijn, maar omdat deze leerlingen doorgaans iets anders nodig hebben om tot leren te komen. “Daarom is er in de functionele kerndoelen extra aandacht voor sociale identiteit”, vertelt Annette.

De functionele kerndoelen zijn opgebouwd in drie domeinen: Jezelf en de ander, Samenleven in een democratische rechtsstaat en Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Voor po, onderbouw vo en vso-uitstroomprofiel vervolgonderwijs bevatten de kerndoelen

burgerschap een mix van doelen rondom aanbod, ervaring en beheersing. Bij de functionele kerndoelen burgerschap ligt de nadruk op de eerste twee. “Dat is een bewuste keuze”, legt Annette uit. Ze benadrukt dat burgerschapscompetenties vooral ontstaan door mee te doen, door situaties te oefenen en door samen te leren.

Streefdoelen: ruimte voor maatwerk

De functionele kerndoelen zijn streefdoelen, geen minimumeisen. Niet alle doelen hoeven dus op leerlingniveau behaald te worden. Wat haalbaar, passend en uitdagend is, wordt per leerling vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief (OPP). “Onderwijs draait voor deze leerlingen om veel meer dan kennis en vaardigheden opdoen om een diploma te halen”, aldus Annette. “Het gaat nadrukkelijk ook om socialisatie en persoonsvorming.”

“Er zullen scholen zijn die gaan werken met beide sets kerndoelen burgerschap. Ik denk hierbij aan het speciaal basis-onderwijs (sbo) en praktijkonderwijs (pro)”, zegt Eveline. Het gaat om scholen waar de populatie

Annette van der Laan

Eveline Otter

divers is en leerlingen verschillende routes volgen. Dat vraagt om keuzes, aldus Eveline: “Zolang er verschillende onderwijswetten bestaan, bestaan beide varianten ook. Het is belangrijk dat er kruisverbanden zijn en dat je een doorgaande lijn kunt maken.” SLO ontwikkelt daarom een ‘wegwijzer’ die scholen helpt om voor leerlingen voor wie dat relevant is, beredeneerd af te kijken naar de functionele kerndoelen.

Van visie naar praktijk: waar begin je?

Veel leraren vragen zich af hoe ze de kerndoelen moeten vertalen naar concrete lessen. Annette: “Veel scholen doen al aan burgerschap. De vraag is vooral hoe je dat doelgerichter maakt.” Eveline en Annette noemen twee startpunten:

1. Begin met wat je al doet: koppel bestaande activiteiten aan kerndoelen.
2. Begin vanuit de kerndoelen zelf: vertaal die naar schoolspecifieke activiteiten.

Of burgerschap een vak moet worden? “Daar gaat het helemaal niet om”, zegt Annette. “Juist in het gespecialiseerd onderwijs is flexibiliteit essentieel. Sommige scholen starten met vaste lessen om het in de vingers te krijgen, andere kiezen direct voor integratie met bijvoorbeeld taal, kunst, projecten of themadagen.” Eveline benadrukt dat burgerschap bovendien niet op zichzelf staat. “Neem bijvoorbeeld de functionele kerndoelen Nederlands; die gaan onder andere over communicatie. Daar zit al veel overlap met burgerschap.”

Volgende stappen

Nu de ontwikkelfase is afgerond, start het ministerie van OCW het wetgevingstraject. Daarna volgt landelijke invoering. Voor een succesvolle implementatie zijn ondersteunende materialen essentieel, zoals leerlijnen, voorbeelduitwerkingen en handreikingen, juist voor het gespecialiseerd onderwijs. Deze worden de komende tijd ontwikkeld door SLO. SLO zal hierover regelmatig communiceren via www.actualisatiekerndoelen.nl . Met de functionele kerndoelen burgerschap ontstaat een helder en samenhangend kader voor burgerschapsonderwijs voor leerlingen van 4 tot 20 jaar, met een duidelijke focus op zelfredzaamheid, participatie en maatschappelijke betrokkenheid.

Tekst: SLO

Lees het volledige artikel
op onze website

Meer lezen?

- Bekijk het [toelichtingsdocument](#) waarin de functionele kerndoelen burgerschap (definitief concept) uitgebreid beschreven staan. Hierin lees je ook over het ontwikkelproces van de functionele kerndoelen burgerschap.
- Ga aan de slag met de [lessuggestie inspraak en besluitvorming](#) in het vso.

Meer luisteren?

Beluister de [podcastaflevering](#) van Tijpcast, Annette van der Laan samen met Remko Grandia, intern begeleider op drie vso scholen, vertelt over de kerndoelen en de praktijk ervan.

“Je doet al heel veel. Het gaat vooral om verbinden en zichtbaar maken”

Voortgezet speciaal onderwijs, cluster 3

Beekdal VSO is een school voor Zeer Moeilijk Lerende (ZML) leerlingen. De school is met drie andere scholen onderdeel van 's Heeren Loo Onderwijs. Deze stichting wil jongeren helpen hun talenten te ontdekken en te ontwikkelen, voor een passend toekomstperspectief. Beekdal VSO stelt het aanleren van levens- en werkvaardigheden centraal, zodat leerlingen zich nu en later in de maatschappij kunnen redden.

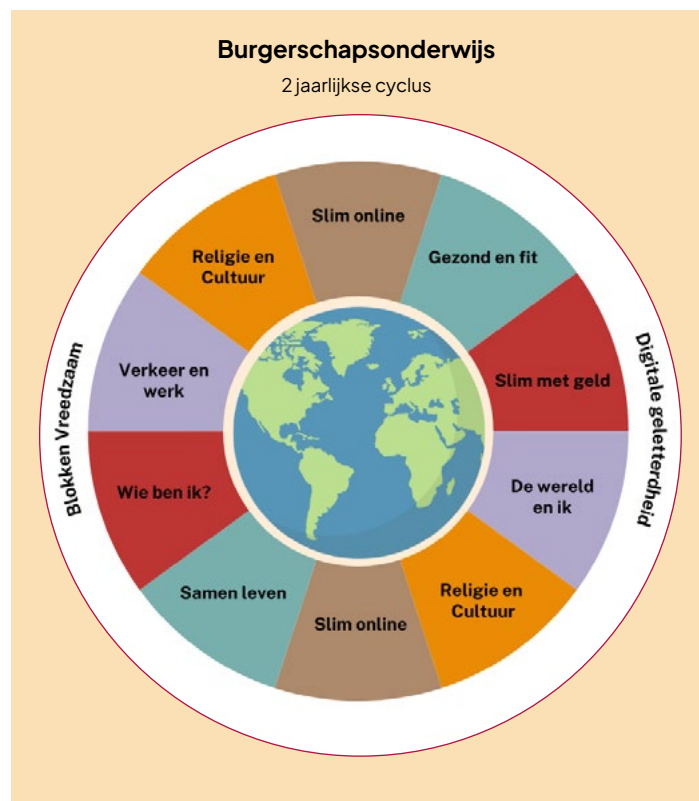
Als veilige oefenplaats biedt [Beekdal VSO](#) volop praktijkervaring, van een eigen stembureau tijdens verkiezingen tot externe stages en kampen. Door burgerschap te monitoren op leerling-, groeps- en schoolniveau krijgt de school inzicht in de voortgang van leerlingen in het stap voor stap hun weg vinden in een wereld die groter is dan de school alleen.

Doelen voor burgerschap

Bij het opstellen van burgerschapsdoelen werkt de school vanuit het ontwikkelingsperspectief van iedere leerling, om per niveau te kijken in hoeverre de leerling zich kan ontwikkelen. “Zodat je ze allemaal een stukje mee kan geven van onze samenleving en hoe ze zich daarin voort kunnen bewegen”, licht docent en burgerschapscoördinator Mandy Heimgartner toe. Schoolleider Esther Schuur vult

aan: “We zijn begonnen bij het eind te denken. Je stelt een perspectief op voor een kind: waar wil je heen? Wat zijn dan terugredenerend de doelen die dat kind nodig heeft?” De mate van haalbare toekomstige participatie in de samenleving verschilt sterk tussen leerroute 1 en 4, maar alle leerlingen

hebben een streefplanning en eindniveau waarvan de verwachting is dat ze daar naartoe gaan. Om dit concreet te maken stelt de school voor ieder thema een doel op voor alle leerlingen, met een eigen invulling per niveau. In de praktijk betekent dit dat de invulling van burgerschapsdoelen sterk kan verschillen per leerroute. Zo leren bij het thema *Verkeer en werk* leerlingen uit leerroute 1 bijvoorbeeld hoe ze zelfstandig hun weg in school kunnen vinden en hoe ze veilig kunnen oversteken. Leerlingen in leerroute 4 oefenen met reizen met het openbaar vervoer, bijvoorbeeld met VR-brillen van de NS of door samen met de bus op pad te gaan.

Samenhang en leerlijnen

De school werkt cyclisch met thematisch onderwijs: per twee jaar worden er acht verschillende thema's behandeld, waarvan er twee (*Slim online* en *Religie en cultuur*), elk jaar terugkomen. Deze cyclische thematische aanpak zorgt ervoor dat burgerschapsonderwijs als een samenhangend geheel door de schoolloopbaan heen wordt aangeboden. Je bouwt namelijk voort op de kennis die leerlingen eerder al op een thema hebben opgedaan. "Leerlingen zitten hier gemiddeld zes jaar, dus het thema komt terug, maar dan steeds op een ander niveau, passend bij hun ontwikkeling", licht Esther toe. Ook herhalen thema's zich in een steeds uitdagendere context: van de klas, via een praktijkvak, tot een interne of externe stage. "Deze doelgroep heeft heel veel baat bij herhaling, dus in die zin is het ook goed om die thema's terug te laten komen", aldus burgerschapscoördinator Diane van Diemen.

Twee thema's die zich daarvoor lenen, worden schoolbreed projectmatig opgepakt, vertelt Esther. "*Religie en cultuur* was eigenlijk heel goed te doen, want bij elk vak kon je wel iets bedenken. Met keramiek konden ze beeldjes namaken of gebedshuizen schilderen. En in de middenbouw zijn ze naar verschillende gebedshuizen geweest. Dan is het natuurlijk leuk om andere leerlingen mee te nemen naar jouw moskee."

TIP

"Zie hoeveel je eigenlijk al doet voor burgerschap. Het is echt niet zo'n grote verandering als sommige mensen van tevoren denken", stelt Mandy. Zeker in het speciaal onderwijs doen mensen al heel veel. Het gaat dus vooral om verbinden en zichtbaar maken.

Lees het **volledige artikel**
op onze website

Meer zien?

- Bekijk ook het **webinar** over burgerschapsbeleid in de praktijk waar Diane te gast was.
- Bekijk ook **het Stappenplan om als ZML-school een passend instrument te kiezen waarmee je het burgerschapsonderwijs kunt monitoren** , dat mede ontwikkeld is door Beekdal VSO.

Visie, maatwerk en ondersteuning voor scholen

De Sectorraad GO over burgerschapsonderwijs in de praktijk

De Sectorraad Gespecialiseerd Onderwijs (GO) vertegenwoordigt scholen en schoolbesturen in het speciaal basisonderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs cluster 3 en 4. Beleidsadviseur Janet van der Heide vertelt namens de Sectorraad GO over ontwikkelingen op het gebied van burgerschap in het gespecialiseerd onderwijs en wat de Sectorraad GO hierin kan betekenen.

De Sectorraad GO deelt onder andere kennis, informatie en schoolvoorbeelden om scholen te ondersteunen. Scholen die goed op weg zijn geeft de Sectorraad GO graag een podium, bijvoorbeeld op het Kennisfestival en het GOngres. “Zodat we de goede dingen die we doen met elkaar delen en elkaar inspireren”, legt Janet uit. Ook belangrijk: dat goede informatie goed vindbaar is, zoals bij het Expertisepunt Burgerschap. En dat scholen met elkaar in contact staan. “Dit is iets wat je vooral sámen moet doen!” benadrukt Janet.

Schoolvoorbeelden kunnen ook voortkomen uit de herstelopdracht die een school van de Onderwijsinspectie krijgt. “Dat is altijd een externe prikkeling. Het maakt het besef van urgentie duidelijk: hé, hier moet ik iets mee. Een herstelopdracht biedt ook kansen, want de inspectie geeft feedback over wat goed gaat en wat beter kan of moet. Daarmee krijg je ook handvatten voor het uitvoeren van de opdracht”, legt ze uit.

Inclusief onderwijs en de school als oefenplaats

Er wordt steeds meer gestreefd naar *inclusief* onderwijs. Dat betekent dat meer kinderen met een specifieke onderwijs- en ondersteuningsbehoefte een plek in het reguliere onderwijs krijgen. Janet ziet dat als een verrijking voor álle leerlingen. “Volgens mij is de school een afspiegeling van de maatschappij, een oefenplaats voor hoe je later in je leven omgaat met de diversiteit die daar ook is. Met meer diversiteit binnen school leren kinderen begrip te krijgen voor ieder mens in de wereld, niet alleen in omgaan met elkaar, maar ook in denken. Ze leren dat iedereen er mag zijn zoals die is. Het gaat dus niet alleen om inclusiviteit maar ook over diversiteit.” Natuurlijk vraagt dit wel iets van leerkrachten, erkent Janet. “Zij krijgen te maken met verschillende behoeftes, talenten en leerstijlen. Dat kan een uitdaging zijn. Maar het biedt ook mogelijkheden om te werken aan sociale vaardigheden. Samenwerken, empathie, problemen oplossen... daar liggen volgens mij ongelooflijk veel kansen, niet alleen voor leerlingen, maar ook voor leerkrachten en scholen zelf.”

Janet van der Heide

Monitoring

De Sectorraad GO krijgt veel vragen over monitoring. "Hoe kun je monitoren of je leerlingen op sociale en maatschappelijke competenties een vloeiende ontwikkeling laten zien die past bij hun ontwikkelingsmogelijkheden, het beoogde doorstroomperspectief? Sluit het aan bij wat ze nodig hebben? Hebben scholen goed zicht op hun leerlingenpopulatie en kunnen ze die in de volle breedte bedienen? Niet alleen op basisvaardigheden als Nederlands-taal en rekenen-wiskunde, maar ook ten aanzien van burgerschap en de sociaal-emotionele ontwikkeling? En hoe ga je dat meten?" Een hulpmiddel hierbij is volgens Janet het **Stappenplan om als ZML-school een passend instrument te kiezen waarmee je het burgerschapsonderwijs kunt monitoren** , recent ontwikkeld door zes ZML-scholen in samenwerking met het Expertisepunt Burgerschap en de Sectorraad GO.

Tips

"Als je begint bij de visie en beschrijft wat je al doet, ben je een heel eind bij het goed neerzetten van burgerschapsonderwijs. Dat is de brede opdracht van de school: dat het niet alleen maar kwalificatie is, maar ook personificatie en socialisatie. Waarbij we wel de focus houden op de basisvaardigheden", zegt Janet. Ze roept scholen op om met elkaar in contact te komen, te verbinden en te delen. Dit kan tijdens het GOngres, het kennisfestival maar ook tijdens de kwaliteitsbijeenkomsten van de Sectorraad GO. Denk hierbij aan de leermidelenbeleidssessies, de bestuurlijke kwaliteitszorg en GOpen on the road. "Kortom: houd de Sectorraad GO in de gaten!"

Lees het volledige artikel op onze website

“Werk in kleine stapjes en bouw het op”

Voortgezet speciaal onderwijs, cluster 1

Visio Onderwijs Grave is onderdeel van Koninklijke Visio, een expertisecentrum voor slechtziende en blinde mensen. Dit centrum biedt naast zorg en begeleiding ook onderwijs op maat voor leerlingen met een visuele beperking.

Schoolleider Jeanine Petronilia-Schoonbroodt vertelt hoe de school het centraal stelt centraal om “meedoen mogelijk te maken”, zodat leerlingen met een visuele beperking zo volwaardig mogelijk kunnen participeren in de maatschappij. Aan de hand van de vijf Kritische Succesfactoren leren leerlingen over hun behoeften te communiceren en hun talenten optimaal te benutten. Zo bereidt de school hen voor om met zelfvertrouwen hun eigen plek in de samenleving vorm te geven.

Doelen voor burgerschap

Bij **Visio Grave** bestaat het burgerschapsonderwijs uit sets van competenties die de school haar leerlingen wil aanleren: sociale en burgerschapscompetenties en Kritische Succesfactoren (KSF). Dat laatste betreft factoren die van doorslaggevend belang zijn voor succesvolle maatschappelijke participatie van mensen met een visuele beperking. De Kritische Succesfactoren vormen een uniek en essentieel onderdeel van het onderwijsaanbod. “Er is een meerjarig project geweest waarin blinde en slechtziende mensen wetenschappelijk onderzocht zijn die actief waren op de arbeidsmarkt. Wat

was de succesfactor waardoor jullie hier zitten?”, licht docent Mathilde Vos-Elsinga toe. “In lijn met de gestelde hypothese in het onderzoek bleek dat andere factoren dan het gezichtsvermogen bepalen dat jij met succes kan participeren in de maatschappij. Dat gegeven was voor ons een trigger. Het maken van een netwerk en goed vertellen wat je nodig hebt, dat is wat maakt of jij slaagt of niet. Dat is een mooie boodschap. Aan die visusbeperking kunnen we niets doen, daar heeft een leerling mee te dealen. Maar aan die andere factoren kunnen we hard trekken. Dat zie je terug in die kritische succesfactoren.”

Evalueren van burgerschap

De school heeft de leerlijnen voor burgerschap en de Kritische Succesfactoren voor leerroutes 1–7 uitgewerkt in EduMaps. “Die leerlijnen omvatten het lesaanbod. Het is een formatief evaluatiesysteem, dat gebaseerd is op aanbod. Het volgt het aanbod niet, maar biedt aan wat de leerling kan. Je evalueert formatief wat de leerling kan en dan ga je door naar het volgende lesaanbod”, vertelt Mathilde.

De school heeft de ambitie om deze leerlijnen ook te integreren met SomToday voor het vso. “We zitten daarvoor echt nog in een ontwikkelfase”, schetst docent André Vurens. “Voor nu hebben we nog een ruw Excel-document waarin we leerlingen op elk aspect van de factoren volgen. Je bepaalt

KSF Visio

- Je hebt inzicht in je eigen visuele beperking en hebt vaardigheden om hiermee om te gaan.
- Je hebt inzicht in je eigen talenten en bouwt deze uit.
- Je kunt communiceren over je visuele beperking en je talenten.
- Je kunt de interactie tussen jezelf en je omgeving beïnvloeden.
- Je hebt een netwerk in de gemeenschap van mensen met en zonder visuele beperking.

eenmalig een startniveau en vervolgens geef je in een vierpuntsschaal aan of je geobserveerd hebt of een leerling iets wel of niet kan. Maar het blijven observaties. Daarbij kan het zijn dat de leerling bij een andere docent juist heel goed iets laat zien en bij mij juist niet.”

Ook kwaliteitszorg komt aan de orde. Jaarlijks wordt het onderwijs geëvalueerd. Bij sommige leerlingen zijn de leerlijnen van de Kritische Succesfactoren te laag voor hun niveau, terwijl de leerlijn Democratisch handelen voor sommigen te moeilijk blijkt. Daarom is Mathilde blij met het systeem van EduMaps; omdat alle Visio-scholen hier gebruik van maken, kun je verschillen tussen scholen analyseren. “We hebben dezelfde leerlijnen. Maar als de resultaten op onze school anders zijn dan op een andere school, komen er analyses uit van de factoren die dat beïnvloeden. Zo kunnen we ons onderwijs bijstellen.”

TIP

“Werk in kleine stapjes”, zegt André. “Als je met een te grote hap begint, blijft het zo’n abstract iets. Maak het klein en bouw het op tot een soort Lego-muur, totdat er een volwaardig burgerschapsprogramma staat waarmee je voldoet aan al die doelen.”

Lees het **volledige artikel** [op onze website](#)

Meer zien?

Bekijk ook **het schoolportret** [van Visio Onderwijs Grave](#).